प्रकरण दुसरे

दृष्टिक्षेपात नांदेड व परभणी जिल्हा

प्रकरण दुसरे

दृष्टिक्षेपात नांदेड व परभणी जिल्हा

	अनुक्रमणिका
2.1	नांदेड जिल्हा व परभणी जिल्ह्याचे भारत, महाराष्ट्र व मराठवाड्यातील स्थान
2.2	भारताचे भौगोलिक स्थान व क्षेत्रफळ
2.3	महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती
2.4	महाराष्ट्राचे भौगोलिक स्थान व क्षेत्रफळ
2.5	मराठवाडा विभाग
2.6	मराठवाड्याचे भौगोलिक स्थान व क्षेत्रफळ
2.7	नांदेड जिल्हा व परभणी जिल्हा
2.7.1	जिल्हा निर्मितीचा इतिहास
1.7.2	ऐतिहासिक पार्श्वभूमी
2.7.3	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील भौगोलिक स्थान व क्षेत्रफळ
2.7.4	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील हवामान
2.7.5	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील नद्या
2.7.6	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील पाऊस
2.7.7	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील वनसंपदा
2.7.8	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील लोकसंख्या
1.7.9	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील जमीनीचा प्रकार
2.7.10	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील धारणक्षेत्र
2.7.11	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील अधिकोष व्यवस्था
2.7.12	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील जलसिंचन
2.7.13	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील उद्योगधंदे
2.7.14	नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील पीकरचना
2.7.15	नांदेड व परभणी जिल्ह्याचा आर्थिक विकास
	संदर्भ ग्रंथ सूची

प्रकरण दुसरे

दृष्टिक्षेपात नांदेड व परभणी जिल्हा

प्रस्तुत प्रकरण दुसरे हे दोन भागात विभागले असून पहिल्या विभागात नांदेड जिल्ह्याची संक्षिप्त माहिती म्हणजे भारतातील, महाराष्ट्राती, मराठवाड्यातील स्थान व पार्श्वभूमीची माहिती दिलेली आहे. तर दुसऱ्या विभागात परभणी जिल्ह्याची संक्षिप्त माहिती देण्यात आलेली आहे.

2.1 नांदेड जिल्हा व परभणी जिल्ह्याचे भारत, महाराष्ट्र व मराठवाड्यातील स्थान

सौदी अरेबिया, इंडोचायना व भारत या आशिया खंडातील तीन द्विपांपैकी भारत हा सर्वात मोठा द्विपकल्प आहे. आशिया खंडामधील हिमालय या जगातील सर्वोच्च पर्वतरांगांच्या पायथ्याशी अरबी समुद्र, हिंदी महासागर व बंगालचा उपसागर या तीन समुद्रांनी वेढलेला पृथ्वीतलावरील सर्वात मोठा द्विप्रकल्प म्हणजे भारत हा देश होय. भारताच्या दक्षिणेस हिंदी महासागर असून दुसऱ्या बाजूने म्हणजे उत्तरेस हिमालय पर्वताच्या उंचच उंच रांगा असल्याचे दिसते. लोकसंख्येच्या दृष्टीने जगात चीनचा पहिला क्रमांक लागत असून दुसरा क्रमांक भारताचा आहे.

भारताची संस्कृती ही जगातील सर्वात प्राचीन संस्कृती असून भारताला प्राचीन काळापासूनच समृद्ध असा सांस्कृतिक वारसा लाभलेला आहे. भारतावर इंग्रज, फ्रेंच, डच, पोर्तुगीज या विदेशीयांचे राज्य होते. १५ ऑगस्ट १९४७ ला भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. त्यानंतर भारताने आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रात उल्लेखनीय अशी प्रगती साधली आहे. त्याचबरोबर औद्योगिक क्षेत्र, तंत्रज्ञान, ज्ञान-विज्ञान, शिक्षण, शेती क्षेत्र, अन्नधान्य इत्यादी क्षेत्रात स्वयंपूर्ण बनला असून उल्लेखनीय अशी प्रगती साधली आहे. डंकेल प्रस्तावावर स्वाक्षरी करून भारताने जागतिक व्यापाराबाबत एका नव्या युगात प्रवेश केला. जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरणाला भारतात काही वर्षांपूर्वीच सुरुवात झालेली आहे. आशिया खंडातील सर्वात मोठे रेल्वेचे जाळे कुठे असेल तर ते

भारतातच आहे. रेल्वे यंत्रणेबाबत जगात भारताचा चौथा क्रमांक लागतो. त्याचबरोबर नासा सारख्या आंतरराष्ट्रीय पातळीवर काम करणाऱ्या व आंतराळ मोहिमेवर जाणाऱ्या देशांमध्ये भारताचे पहिल्या दहा देशांच्या यादीत स्थान आहे.

भारताने अंतराळ मोहिमेसाठी कल्पना चावला अशा व्यक्तिचे योगदान दिले असून भारताने तंत्रविज्ञानामध्ये सुद्धा खूप प्रगती केली आहे. भारतात साक्षरतेच्या प्रमाणात कमालीची वाढ झाली असून भारत हा स्वयंपूर्ण बनण्याच्या दिशेने वाटचाल करत आहे. एवढे असूनही भारताचे विकसनशील देशांच्या यादीत नाव असल्याचे दिसते. याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या ५० वर्षांत आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत मंदगतीने झालेली वाटचाल होय. भारतीय अर्थव्यवस्थेत अलीकडेच घडलेल्या अनेक क्रांतीमुळे किंवा परिवर्तनामुळे भारतातील आर्थिक विकास प्रक्रियेस चांगलाच वेग प्राप्त झाला आहे. काही अभ्यासकांच्या मते भारत हा देश भविष्यात जागतिक आर्थिक महासत्ता बनेल असे भाकित केले आहे.

2.2 भारताचे भौगोलिक स्थान व क्षेत्रफळ

भौगोलिकदृष्ट्या भारताचे स्थान उत्तर गोलार्धात आहे. भारताचा अंक्षाश विस्तार ८.४^0 उत्तर अक्षवृत्त ते ३७.६^0 उत्तर अक्षवृत्त, तर रेखांश विस्तार ६८.७^0 पूर्व रेखावृत्त ते ९७.३^0 ¯Ö¾Ö रेखावृत्त आहे. काश्मीरच्या उत्तर सीमेपासून ते दक्षिणेस कन्याकुमारीपर्यंत ३,२१४ कि.मी एवढी भारताची उत्तर दक्षिण लांबी आहे. भारताची पश्चिम-पूर्व रूंदी ही गुजरातच्या पश्चिम किनाऱ्यपासून आसामच्या पूर्व टोकापर्यंत २,९३३ कि.मी एवढी आहे. भारताला ७,५१६.६ कि.मी. एवढा समुद्रकिनारा लाभलेला आहे. यामध्ये भारताची मुख्यभूमी, अंदमान व निकोबार व लक्षद्वीप बेटे यांच्या किनापट्टीचा समावेश असून फक्त मुख्य किनापट्टीची एकूण लांबी ६१०० कि.मी. आहे. भारताच्या सीमेवर १. पाकिस्तान, २. बांग्लादेश, ३. नेपाळ, ४. भूतान, ५. म्यानमार, ६. चीन व ७. अफगाणिस्तान अशा एकूण सात राष्ट्रांची सीमा आहेत. भारताच्या भू-सरहद्दीची एकूण लांबी

१५२०० कि.मी. इतकी आहे.

भारताचे एकूण क्षेत्रफळ ३२,८७,२६३ चौ.कि.मी. आहे, जे जगाच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या २.६४ टक्के एवढे आहे. क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने भारताचा जगात सातवा क्रमांक लागतो. २००१ च्या जनगणनेनुसार भारताची एकूण लोकसंख्या १,०२,८६, १०,३२८ एवढी आहे. भारतात जगाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी जवळपास १५ टक्के लोकसंख्या वास्तव्य करते. भारताचा जगात लोकसंख्येच्या दृष्टीने दुसरा क्रमांक लागतो.

महाराष्ट्र हे देशाच्या केंद्रस्थानी असलेले, एक पुरोगामी व प्रगतशील राज्य म्हणून ओळखले जाते. महाराष्ट्राची प्रशासकीय दृष्ट्या सहा महसुली विभागांमध्ये विभागणी केली जाते. त्यातील 'औरंगाबाद' विभाग भौगोलिकदृष्ट्या सर्वात मोठा विभाग आहे, जो सांस्कृतिक व पारंपरिकदृष्ट्या 'मराठवाडा' या नावाने ओळखला जातो. या मराठवाडा विभागात एकूण आठ जिल्ह्याचा समावेश होतो. या आठ जिल्ह्यापैकी उस्मानाबाद व लातूर हे दोन जिल्हे आहेत.

2.3 महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती :

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर १ नोव्हेंबर १९५६ रोजी मुंबई या द्वैभाषिक राज्याची निर्मिती झाली. त्यावेळेस बेळगाव, धारवाड, कारवार व कानडा हे महाराष्ट्रातील चार जिल्हे, म्हैसूर राज्यास (सध्याचे कर्नाटक राज्य) जोडले गेले. मुंबई या राज्याचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण हे होते. चव्हाण साहेबांनीच भारत सरकारला संयुक्त महाराष्ट्र स्थापनेची गरज पटवून दिली होती. या संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील आंदोलनाच्या तीव्रतेमुळे १ मे १९६० रोजी मुंबईसह मराठी भाषिकांचे 'महाराष्ट्र' राज्य अस्तित्वात आले. महाराष्ट्रास एक समृद्ध परंपरा लाभलेली आहे. देशाच्या स्वातंत्र्यसंग्रामात अग्रेसर असणारे राज्य म्हणून महाराष्ट्र राज्य ओळखले जाते. पश्चिमेकडे अरबी समुद्र असलेले व मराठी भाषेच्या सुत्राने बांधलेले महाराष्ट्र राज्य हे भारतातील लोकसंख्येच्या दृष्टीने दुसऱ्या क्रमांकाचे राज्य आहे. तर क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने तिसऱ्या क्रमांकाचे राज्य आहे.

2.4 महाराष्ट्राचे भौगोलिक स्थान व क्षेत्रफळ

महाराष्ट्र राज्याची स्थापना १ मे १९६० रोजी झाली. महाराष्ट्र राज्य हे भारताच्या मध्यवर्ती भागात असून उत्तर व दक्षिण भारतास एकत्रित आणणारा विशाल भू-प्रदेश या राज्यास लाभलेला आहे. महाराष्ट्राचा अक्षांश विस्तार १५.८^0 उत्तर अक्षवृत्त ते २२.१^0 उत्तर अक्षवृत्त असून रेखांश ×¾ÖÃŸÖÖ¸ü 72.6^0 पूर्व रेखावृत्त ते ८०.९^0 पूर्व रेखावृत्त आहे. दक्षिणोत्तर विस्तार सुमारे ७०० कि.मी. तर पूर्व-पश्चिम विस्तार सुमारे ८०० कि.मी. असून समुद्र किनारा ७२० कि.मी. आहे. भारतीय द्वीपकल्पाचा एक भाग म्हणजे महाराष्ट्र पठार (दख्खन पठार) होय. महाराष्ट्राचा सर्वसाधारण आकार त्रिकोणाकृती असून तो दक्षिणेकडे चिंचोळा, तर उत्तरेकडे रुंद होत गेलेला आहे.

महाराष्ट्राचे क्षेत्रफळ ३,०७,७६२ चौ. कि. मी. आहे, जे भारताच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या ९.३६ टक्के आहे. क्षेत्रफळ व आकारमानाचा विचार करता भारतामध्ये महाराष्ट्राचा तिसरा क्रमांक लागतो. महाराष्ट्राची जनगणनेनुसार लोकसंख्या १९९१ मध्ये ७७९३७१८७ (७.८९%) तर २००१ मध्ये ९३७५२२४७ (९.६८%) तर २००११ मध्ये ११२३७४३३३ एवढी होती.

महाराष्ट्राच्या वायव्येस सातमाळा डोंगररांगा, गाळणा टेकड्या व सातपुडा पर्वतरांगेतील अक्राणी टेकड्या, उत्तरेस सातपुडा पर्वत रांगा व त्याच्या पूर्वेस गविलगड टेकड्या आहेत, तर इशान्येस दरकोसा टेकड्या, पूर्वेस चिरोली व भामरागड डोंगर या नैसर्गिक सीमा निर्माण करतात. दक्षिणेस पठारावर हिरण्यकेशी नदी व कोकणात तेरेखोर नदी, तर पश्चिमेस अरबी समुद्र अशा या महाराष्ट्राच्या नैसर्गिक सीमा आहेत. राजकीय सीमा व सरहद्दीच्या बाबतीत विचार करता महाराष्ट्राच्या वायव्य भागात गुजरात राज्य आणि दादरा नगर हवेली हे संघराज्य क्षेत्र आहे. महाराष्ट्राच्या उत्तर व पूर्वेस मध्य प्रदेश तर आग्नेयेस आंध्र प्रदेश राज्याच्या सीमा आहेत. दक्षिणेस कर्नाटक व गोवा ही राज्ये आहेत.

महाराष्ट्राची राजधानी मुंबई हे नगर असून उपराजधानी नागपूर ही आहे. ऐतिहासिक

आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या महाराष्ट्राचे कोकण, पश्चिम महाराष्ट्र, खानदेश, मराठवाडा व विदर्भ (वऱ्हाड) हे पाच विभाग आहेत. या पाच विभागांचे प्रशासकीय हेतूसाठी सहा महसूली प्रभागात विभाजन करण्यात आले आहे. ज्यामध्ये कोकण विभाग, नाशिक विभाग, पुणे विभाग, औरंगाबाद विभाग, नागपूर विभाग आणि अमरावती विभाग यांचा समावेश होतो. या प्रत्येक विभागाची मुख्यालये अनुक्रमे नवी मुंबई, नाशिक, पुणे, औरंगाबाद, नागपूर व अमरावती येथे आहेत. महाराष्ट्राच्या सहा महसूली विभागामध्ये राज्यातील ३८ जिल्ह्याची विभागणी करण्यात आलेली †ÖÆ.

2.5 मराठवाडा विभाग :

महाराष्ट्र राष्ट्राची स्थापना १ मे १९६० मध्ये झाली. त्यापूर्वी द्वैभाषिक मुंबई राज्याची स्थापना १ नोव्हेंबर १९५६ मध्ये झाली होती. महाराष्ट्राच्या सहा प्रशासकीय विभागांपैकी मराठवाडा हा एक विभाग आहे. या विभागात पूर्वी औरंगाबाद, बीड, उस्मानाबाद, परभणी व नांदेड अशा पाच जिल्ह्याचा समावेश होता. मराठवाड्यातील पूर्वीच्या औरंगाबाद, उस्मानाबाद व परभणी या तीन जिल्ह्याच्या विभाजनातून अनुक्रमे जालना, लातूर, हिंगोली या तीन जिल्ह्याची निर्मिती होऊन सद्यस्थितीत या विभागात एकूण आठ जिल्हे आहेत. मराठवाड्यातील सर्व जिल्हे स्वातंत्र्यापूर्वी हैद्राबाद संस्थानाचा भाग होते. १९५६ मध्ये राज्यांची फेररचना केली जाऊन मराठवाड्यातील जिल्हे द्वैभाषिक मुंबई राज्यात समाविष्ट करण्यात आले. १ मे १९६० रोजी मुंबईसह मराठी भाषिकांचे महाराष्ट्र राज्य अस्तित्त्वात आले व मराठवाडा हा महाराष्ट्र राज्याचा एक विभाग बनला. मराठवाडा ही संताची भूमी असून, मराठी संस्कृती याच भूमीतून उदयास आल्याचे मानले जाते. जगप्रसिद्ध अजिंठा आणि वेरूळच्या लेण्या त्या काळातील मानवी कर्तृत्त्वाची आणि कल्पनाशक्तीची साक्ष देतात. गोदावरी नदीच्या काठावर वसलेले पैठण हे पवित्र तीर्थक्षेत्र याच विभागात आहे. विठोबाच्या नामस्मरणात तल्लीन होऊन चिखल तुडवणाऱ्या गोरोबाकाकांचे तेरणा नदीकाठावरील तेर येथील मंदीरही याच विभागात आहे.

2.6 मराठवाड्याचे भौगोलिक स्थान व क्षेत्रफळ :

भौगोलिक दृष्ट्या मराठवाडा विभाग हा १७.३५ अंश उत्तर आणि २०.४० अंश उत्तर अंक्षांशामध्ये तसेच ७४.४० अंश पूर्व आणि ७८.१५ अंश पूर्व रेखांशामध्ये आहे. मराठवाडा विभाग हा सामान्यतः महाराष्ट्राच्या ह्दयस्थानी असून औरंगाबाद हे मराठवाड्यातील सर्वात मोठे शहर आहे. हे शहर महाराष्ट्राच्या केंद्रस्थानी आहे. एका अर्थाने औरंगाबाद येथे महाराष्ट्राच्या उत्तर आणि दक्षिण विभागांचा संगम होतो.

निजाम राजवटीमधून मुक्त झाल्यानंतर १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याचा 'मराठवाडा' एक विभाग बनला. इ.स. २००१ मधील सांख्यिकीय माहितीनुसार मराठवाड्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ

2.7 नांदेड जिल्हा व परभणी जिल्हा

2.7.1 जिल्हा निर्मितीचा इतिहास

नांदेड जिल्हा

नांदेड जिल्ह्याचे स्कंद पुराणात गोदावरी नदीच्या काठावर वसलेल्या पवित्र तीर्थस्थानांच्या महत्तेचे वर्णन केलेले आहे. त्यानुसार ब्रह्मगिरी हे गोदावरीचे शीर्षस्थान, नांदेड जवळील शंकतीर्थ हे नाभी स्थान मानले जाते. ऐतिहासिकदृष्ट्या असे पुरावे आढळले की 'मगध' राज्याच्या काळात नऊ 'नंद' नावाच्या राजाच्या राज्याची सीमा या भागाला भीडलेली होती. म्हणून या शहराला 'नांदेड' असे नाव पडले.

सध्याचा नांदेड जिल्हा प्राचीन काळात कल्याणी, चालुकय आणि यादव राजवटीतील एक भाग होता. सन १८५३च्या इंग्रज व निजाम यांच्या ऐतिहासिक करारानंतर काही महिन्यांनी म्हणजो १८५४ मध्ये वऱ्हाडमधून हदगाव, किनवट व माहूर हे तालुके काढून त्यांचा नांदेड जिल्हा

निर्माण करण्यात आला.

प्रशासकीय हेतुकरिता मराठवाडा विभागाचे विभागीय कार्यालय औरंगाबाद येथे स्थापन केलेले आहे. आशिया खंडात वेगाने विकसित होणारे शहर म्हणूनही औरंगाबादचे नाव घेतले जाते. मराठवाडा विभागाच्या सरहद्दीवर उत्तरेकडे नाशिक विभागातील जळगाव जिल्हा व नागपूर विभागातील बुलढाणा तसेच अकोला हे जिल्हे येतात. मराठवाड्याच्या दक्षिणेस पुणे विभागातील सोलापूर जिल्हा व कर्नाटक राज्यातील काही जिल्हे येतात. मराठवाड्याच्या पुर्वेस आंध्रप्रदेश राज्यातील काही जिल्हे तर पश्चिमेस नाशिक जिल्हा तसेच पुणे विभागातील अहमदनगर जिल्हा हा भाग येतो. मराठवाडा विभाग हा भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या बाबतीत महाराष्ट्रात प्रथम क्रमांकावर आहे. महाराष्ट्राच्या एकूण क्षेत्रफळापैकी २१.०४ टक्के म्हणजेच २० टक्क्यांपेक्षा जास्त भूभाग मराठवाडा विभागाकडे आहे. १९९१ च्या जनगणनेनुसार मराठवाड्याची लोकसंख्या १२७३३१ एवढी होती. यामध्ये वाढ होऊन २००१ च्या जनगणनेनुसार मराठवाड्याची लोकसंख्या १५६२९२४८ एवढी झाली आहे. तर २०११ च्या जनगणनेनुसार

परभणी जिल्हा

दक्षिण गंगा म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या गोदावरी नदीच्या खोऱ्यात वसलेला परभणी हा मराठवाड्यातील मध्यवर्ती जिल्हा आहे. परभणी जिल्ह्याला प्राचीन, धार्मिक आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. प्राचीन काळी परभणी जिल्ह्याला प्रभावती नगरी म्हणून ओळखले जात असे. येथे प्रभावती नावाच्या देचीचे सुंदर व भव्य मंदिर होते. त्या देवीच्या नावावरून या शहरास प्रभावती हे नाव पडले असावे. परभणी ग्राम नामा विषयी सबळ पुरावे उपलब्ध नसले तरी प्रभावतीचा अपभ्रंश होऊन परभणी हे नाव पडले असावे असे समजतात.

१५ ऑगस्ट १९९२ पूर्वी परभणी जिल्ह्यात फक्त ७ तालुके होते. त्यात परभणी, पाथरी, कळमनुरी, जिंतूर, हिंगोली, गंगाखेड वसमत या तालुक्यांचा समावेश होता. औंढानागनाथ, पालम,

पूर्णा, सेलू व सेनगाव या पाच पुनर्रचित तालुक्यांचा समावेश १९९२ नंतर करण्यात आला. १ मे १९९९ रोजी परभणी जिल्ह्याचे विभाजन होऊन हिंगोली जिल्ह्याची निर्मिती झाली. सध्या परभणी जिल्ह्यात परभणी, जिंतूर, पाथरी, गंगाखेड, पूर्ण, सेलू, पालम, मानवत आणि सोनपेठ या नऊ तालुक्यांचा समावेश होतो. तर, हिंगोली जिल्ह्यात हिंगोली, कळमनुरी, औंढा नागनाथ, वसमत आणि सेनगाव या पाच तालुक्यांचा समावेश होतो.

1.7.2 ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

परभणी जिल्ह्यास अतिप्राचीन काळापासून सांस्कृतिक वारसा प्राप्त झालेला आहे. जिल्ह्याच्या पश्चिमेकडील प्रदेशात ताम्रपाषाणयुगीन संस्कृतीचे पुरावे उपलब्ध झालेले आहेत. मध्याश्मयुगानंतर ताम्रापाषाणयुगीन संस्कृती प्रसृत झाली. त्यानंतर सातवाहनांच्या ऐतिहासिक काळपासून बुलढाण, अकोला, अमरावती व यवतमाळ या जिल्ह्यांसह परभणी जिल्हा विदर्भात समाविष्ट होता.

इ.स.पूर्व २०० पासून इ.स. २५० पर्यंत सातवाहनांची विदर्भावर सत्ता होती. त्यानंतर २५० च्या सुमारास वाकाटक राजवंशाची सत्ता विदर्भात प्रस्थापित झाली. इ.स. ५५०च्या सुमारास कलचुरी राजघराण्यांकडे विदर्भाची सत्ता गेली. त्यानंतर राष्ट्रकूट आणि चालुक्य या घराण्यांची राजवट आली. पुढे बाराव्या शतकात देवगिरीच्या यादवांचा झलेला उदय हा एक महत्त्वाचा टप्पा होय. यादवांच्या काळात मराठी भाषा समृद्ध होण्यास उत्तेजन मिळाले. देवगिरीच्या यादवांचा सन १३१८ मध्ये पूर्णपणे ऱ्हास झाल्यानंतर तुघलक आणि त्यानंतर बहमनी राजवट प्रस्थापित झाली. पुढे सप १५९६ मध्ये हा प्रदेश मोगलांच्या ताब्यात गेला. त्यातूनच सन १७१३ मध्ये हा प्रदेश मोगलांचा सुभेदार निजाम उल मुल्क याने निजामशाही घराण्याची सत्ता प्रस्थापित केली.

इंग्रज व निजाम यांच्यामध्ये सन १८५३ मध्ये झालेल्या ऐतिहासिक तहानंतर बहुतांश वऱ्हाड, नळदुर्ग (उस्मानाबाद) आणि रायचूर दुआब हा प्रदेश ब्रिटिश सत्तेला समर्पित केला गेला. अल्पावधीतच निजामाकडील वऱ्हाडला उर्वरित प्रदेश आणि गोदावरीच्या दक्षिणेकडील काही

तालुके तसेच परतूर तालुका एकत्र करून सर सालारजंग याने स्वतंत्र परभणी जिल्हा निर्माण केला. सालारजंगच्या प्रशासकीय सुधारणांचा हा एक भाग होता. निजामाच्या खाजगी खर्चासाठी स्वतंत्र ठेवलेल्या पालम या सर्फ-इ-खास जहागिरीचा पुढे परभणी जिल्ह्यात समावेश करण्यात आला. कालांतराने प्रशासकीय सुधारणा करण्याच्या हेतूने महाराष्ट्र शासनाने मे १९८१ मध्ये जालना हा स्वतंत्र जिल्हा निर्माण केला. त्यानुसार परभणी मधील परतूर तालुक्याचा जालना जिल्ह्यात समावेश करण्यात आला.

2.7.3 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील भौगोलिक स्थान व क्षेत्रफळ

नांदेड जिल्हा

नांदेड जिल्हा हा मराठवाड्यात असणाऱ्या आठ (परभणी, लातूर, हिंगोली, उस्मानाबाद, जालना, बीड, औरंगाबाद व नांदेड) जिल्ह्यांपैकी एक असून महाराष्ट्राच्या दक्षिण पूर्व सीमेला दक्षिणोत्तर पसरलेला आहे. तो १८.१५ ते १९.५५ अक्षांश व ७७.७ ते ७८.१५ पूर्व रेखांश मध्ये स्थिर आहे. नांदेड जिल्हा गोदावरी नदीच्या डाव्या काठावर वसलेला आहे. नांदेड जिल्ह्याच्या उत्तरेस यवतमाळ जिल्हा, पश्चिमेस परभणी जिल्हा व नैऋत्येस लातूर जिल्हा आहे. जिल्ह्याच्या पूर्वेला व दक्षिण पूर्व दिशेला आंध्रप्रदेशातील आदिलाबाद, निझामाबाद हे जिल्हे आहेत. तर जिल्ह्याच्या दक्षिणेस कर्नाटक राज्यातील बिदर जिल्ह्याचे सतपूर तहसील आहे.

जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ १०५४५ चौ.की. मी. असून ते महाराष्ट्र राज्याच्या ३.१४ टक्के एवढे आहे. या क्षेत्रांपैकी २११.१ (२.०१%) चौ.की.मी. क्षेत्र नागरी भागात असून १०२९८.९ (९७.९९%) ग्रामीण भागात येते. प्रशासकीय सोयीच्या दृष्टीने जिल्ह्याचे तीन महसून विभाग आहेत. त्यापैकी एक विभाग नांदेड असून त्यात नांदेड, अर्धापूर, मुदखेड, भोकर, उमरी, कंधार, लोहा इ. तहसील येतात. दुसरा उपविभाग देगलूर येथे असून त्यात देगलूर, बिलोली, धर्माबाद,

नायगाव, मुखेड हे तहसील येतात. तसेच तिसरा उपविभाग किनवट येथे असून त्यात किनवट, माहूर, हदगाव व हिमायतनगर तहसील येतात. प्रत्येक विभागाकरिता स्वतंत्र असे एक उपजिल्हाधिकारी कार्यालय आहे. तहसील मधील ग्रामीण क्षेत्र पंचायत समिती अंतर्गत असून अशा नऊ पंचायत समित्या नांदेड जिल्हा परिषदेच्या प्रशासकीय नियंत्रणाखाली आहेत.

जिल्ह्यात ओसाड गावे धरून १६१२ गावे आहेत. एकूण १३११ ग्रामपंचायतींपैकी ११३० स्वतंत्र व १८१ गट ग्रामपंचायती आहेत. जिल्ह्याच्या बारा नागरी क्षेत्रांपैकी नांदेड व वाघाळा शहरासाठी महानगर पालिका असून बाकीच्या अकरा म्हणजे मुदखेड, हदगाव, किनवट, उमरी, बिलोली, धर्माबाद, कुंडलवाडी, देगलूर, मुखेड, कंधार, व लोहा या 'क' वर्ग नगरपालिका आहेत. जिल्ह्यात एकूण १४ कृषि उत्पन्न बाजार समित्या असून त्यापैकी नांदेड, भोकर, देगलूरया तहसिलमध्ये प्रत्येक २ तर बिलोली तहसीलमध्ये तीन आणि हदगाव, किनवट, मुखेड, कंधार व लोहा या तहसीलमध्ये प्रत्येक एक प्रमाणे एकूण १४ आहेत. नांदेड हे जिल्हा मुख्यालय असून येथे केंद्र व राज्यशासनाचे तसेच अनेक निमशासकीय महामंडळाची कार्यालये आहेत. सन १९९४ या वर्षी नव्याने स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ सुरू झाले आहे.

परभणी जिल्हा

परभणी जिल्हा हा मराठवाडा प्रदेशाच्या मध्यवर्ती ठिकाणी असणारा जिल्हा आहे. नकाशानुसार हा जिल्हा महाराष्ट्र राज्याच्या आग्नेय भागात आहे. परभणी जिल्ह्याच्या पुर्वेस नांदेड व हिंगोली, पश्चिमेस बीड व जालना, दक्षिणेस लातूर व बीड आणि उत्तरेस हिंगोली हे जिल्हे †ÖÆëÖ.

परभणी जिल्हा १८.४५ ते २०.०१ या उत्तर अक्षांशावर, ७६.१३ ते ७७.२९ या पूर्व रेखांशावर वसलेला आहे. परभणी जिल्ह्याची सरासरी पूर्व पश्चिम लांबी १३५ कि.मी. व दक्षिण उत्तर रुंदी १४० कि.मी. आहे. परभणी जिल्हा सर्वसाधारणपणे वर्तुळाकार आहे.

परभणी जिल्ह्यात अजिंठा पर्वताची एक रांग आहे. ही रांग, जिंतूर, हिंगोली, औंढानागनाथ आणि कळमनुरी या तालुक्यात पसरलेली आहे. या रांगेमुळे जिल्ह्याच्या जिल्ह्याच्या उत्तरेकडे एक पठार तयार झाले असून या पठाराची समुद्रसपाटीपासून उंची १५०० ते १६०० फूट आहे. या पठाराच्या दक्षिणेकडे उतार असून तो दुधना नदीच्या खोऱ्यात समाविष्ट होतो. यशिवाय जिल्ळयाच्या दक्षिणेकडे गंगाखेड तालुक्यामध्ये बालाघाट पर्वताच्या कमी उंचीच्या रांगा पसरलेल्या आहेत. जिल्ह्यातील पाथरी, गंगाखेड, पालम व पूर्णा तालुक्याच्या काही भागांचा समावेश गोदावरी नदीच्या सुपीक खोऱ्यात होतो तर सेलू, जिंतूर, पूर्णा तालुक्याचा काही भाग पूर्णा व दुधना नद्यांच्या खोऱ्यात Ãö´öö×¾öÂ™ ÆöÝöö.

सन २००१ मध्ये परभणी जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ ६५११ चौ.कि.मी. असून ते राज्याच्या क्षेत्राच्या २.११ प्रतिशत आहे. जिल्ह्यातील पीक लागवडी योग्य जमीन ७९८९ हेक्टर असून त्यापैकी १९६५ हेक्टर जमीन सिंचन व्यवस्थेखाली आहे. १९९९ च्या पुनर्रचनेनुसार परभणी जिल्ह्यात परभणी, जिंूर, गंगाखेड, पाथरी, पूर्णा, पालम, सेलू, सोनपेठ व मानवत या नऊ तालुक्यांचा समावेश होतो. परभणी जिल्ह्यातील पालम व्यतिरिक्त आठही तालुक्यांमध्ये कृषी उत्पन्न बाजार समिती आहे. परभणी जिल्ह्याचे मुख्यालय परभणी येथे असून ते महाराष्ट्र राज्याच्या मुंबई या राजधानीच्या शहरापासून ४५३ कि.मी. अंतरावर आहे. परभणी जिल्हा औरंगाबाद महसूल विभागात Ãö´öö×¾öÂ™ †öÆ.

2.7.4 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील हवामान

नांदेड जिल्हा-

नांदेड जिल्ह्याचे हवामान तसे नैऋत्य मान्सून पाऊस वगळता कोरडेच आहे. जिल्ह्यात हिवाळा हा ऋतू नोव्हेंबर ते फेब्रुवारी अखेरपर्यंत असतो. त्यानंतर उन्हाळा जूनपर्यंत असतो. नैऋत्य मान्सून पाऊस जवळपास ऑक्टोबरच्या पहिल्या आठवड्यापर्यंत टिकतो. ऑक्टोबर आणि नोव्हेंबर चा पूर्वार्ध हा मान्सूनेत्तर गर्मीचा काळ असतो.

परभणी जिल्हा

परभणी जिल्ह्याचे हवामान सर्वसाधारणपणे उष्ण व कोरडे आहे. पावसाळ्यात ते उष्ण व दमट असते. जून पासून सुरू होऊन सप्टेंबरच्या अखेरीस संपणाऱ्या पावसाळ्याव्यतिरिक्त इतर काळात जिल्ह्यातील हवामान मुख्यत: कोरडे असते. ऑक्टोबर ते नोव्हेंबर मध्ये जिल्ह्यात मोसमेत्तर पाऊस पडतो. जिल्ह्यात डिसेंबर ते फेब्रुवारी पर्यंत हिवाळा असून मार्च ते मे पर्यंत उन्हाळा असतो. मे महिन्यात कमाल तापमान ४५^{0} सेल्सीअस असते तर जानेवारी महिन्यात किमान तापमान 10.6^{0} ÃÖÛ»ÃÖ†ÃÖ †ÃÖÝÖ.

2.7.5 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील नद्या

नांदेड जिल्हा

नांदेड जिल्ह्यातून वाहणाऱ्या महत्त्वाच नद्या, गोदावरी, मांजरा, मन्याड, सरस्वती, पेनगंगा, आसना, सीता व लेंडी या आहेत. गोदावरी नदी ही जिल्ह्यातील प्रमुख नदी असून ती जिल्ह्यात पश्चिमेकडून प्रवेश करते व जिल्ह्याच्या मध्यभागातून पूर्वेकडे वाहते व आंध्रप्रदेशातील निजामाबाद जिल्ह्यात बासरजवळ संगम या गावी मांजरा नदीला मिळते व तेथून त्या आंध्रप्रदेशात प्रवेश करतात. गोदावरी नदीची सर्वात मोठी उपनदी असलेली मांजरा नदी दक्षिणेकडून उत्तरेकडे वाहते व जिल्ह्याची व आंध्रप्रदेशाची हद्द पार करते. मन्याड नदी कंधार तहसिलमधून पूर्वेकडे वाहते. पूर्वेकडे वाहणारी आसना नदी नांदेड पासून एक कि.मी. अंतरावर गोदावरी नदीच्या डाव्या किनाऱ्यावर गोदावरी नदीस मिळते. लेंडी नदी देगलूर तहसिलमधून वाहत जात मांजरा नदीस मिळते. जिल्ह्यातील बारमाही वाहणाऱ्या नद्या गोदावरी, मांजरा, मन्याड व पेनगंगा या आहेत. या जिल्ह्यात उल्लेखनीय †¿ÖÖ ŸÖÖôû †ÖÆê.

परभणी जिल्हा

गोदावरी ही परभणी जिल्ह्यातील मुख्य नदी आहे. पाथरी, सोनपेठ, गंगाखेड, परभणी, पालम, पूर्णा या तालुक्यांतून ती वाहते. पूर्णा ही तिची उपनदी आहे. पूर्णा नदी जालना जिल्ह्यातून वाहत येते व जिल्ह्याच्या उत्तर सीमेवरून दक्षिणेकडे वाहते. पुढे ती हिंगोली जिल्ह्यातून पुन्हा परभणी जिल्ह्यात येते. पूर्णा नदी कंठेश्वर येथे गोदावरीस मिळते. कर्परा, आसना, कयाधू आणि इंद्रायणी या पूर्णा नदीच्या उपनद्या आहेत.

दुधना नदी जालना जिल्ह्यातून वाहत येते. ही नदी सेलू, परभणी या तालुक्यांतून वाहते. अजिंठ्याच्या डोंगराळ भागात कर्परा नदी उगम पावते. ती सेलू, जिंतूर व परभणी या तालुक्यांतून ¾ÖÖÆüŸÖê.

2.7.6 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील पाऊस

दोन्ही जिल्ह्यांत नैऋत्य मोसमी वाऱ्यापासून पाऊस पडतो. **परभणी** जिल्ह्यात वार्षिक ÃÖ¸üÖÃÖ¸üß 888.5 ´Öß.´Öß. ¯ÖÖ‰úÃÖ ¯Ö›üŸÖÖê.

नांदेड जिल्ह्यात वार्षिक सरासरी ११६२.७८ मी.मी. पाऊस पडतो. याशिवाय ईशान्य मोसमी वाऱ्यापासून सुद्धा दोन्ही जिल्ह्यात पाऊस पडतो.

2.7.7 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील वनसंपदा

१९९९-२००० मध्ये परभणी जिल्ह्यात जंगलव्याप्त क्षेत्र ३३९२७ हेक्टर होते. ते जिल्ह्याच्या एकूण क्षेत्राच्या ३.०९ प्रतिशत होते. ते आवश्यकतेपेक्षा अतिशय कमी आहे. २००३-०४ या वर्षात महाराष्ट्र शासनाच्या सामाजिक वनीकरण विभागाने परभणी जिल्ह्यात ६७ हेक्टर वनक्षेत्रात तर हिंगोली जिल्ह्यात आठ गावात १५० हेक्टर क्षेत्रात जंगली झाडांची लागवड केली होती.

नांदेड जिल्ह्यात सद्य:स्थितीत ८ रोपवाटीका आहेत. तर २००७ मध्ये ४० हेक्टर क्षेत्रात वनीकरण केले गेले. लागवडीखालील क्षेत्र द्विदल २७२ हेक्टर व एकदल ११४ हेक्टर जमीन आहे.

2.7.8 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील लोकसंख्या

नांदेड जिल्हा

नांदेड जिल्ह्यातील लोकसंख्या १९५१ ते २०११ पर्यंत कशी वाढत गेली आहे हे आपणास खालील तक्ता क्र. ३.१ वरून लक्षात येते. १९५१ साली नांदेड जिल्ह्याची लोकसंख्या ८.८४ लाख एवढी होती. ती १९९१ मध्ये २३.३० लाख, २००१ मध्ये २८.६८ लाख व २०११ मध्ये ३२.९३ एवढी झाली. लोकसंख्या अतिशय जलद गतीने वाढत आहे. सर्वात जास्त लोकसंख्या वाढीचा दर १९८१ ते १९९१ या दशकात आहे, तो ३३.२२ एवढा आहे. व तो त्या दशकात महाराष्ट्राच्या (२५.६४) तर भारताच्या (२३.८२) दरापेक्षा जास्त आहे असे दिसते.

तक्ता क्र. २.१

नांदेड जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्या

(आकडेवारी कोटीत)

¾ÖÂÖ	नांदेड जिल्हा लोकसंख्या लाखात	दशवार्षिक ¾ÖÖœı	´ÖÆÖ¸üÖÂ™ÒüÖŸÖß»Ö लोकसंख्या (को.)	दशवार्षिक ¾ÖÖœı	³ÖÖ¸üŸÖÖŸÖß»Ö लोकसंख्या (को.)	दशवार्षिक ¾ÖÖœı
1951	8.84	--	3.20	--	36.10	--
1961	10.80	22.17	3.95	23.44	43.91	21.64
1971	13.98	29.44	5.04	27.59	54.82	24.80
1981	17.49	25.11	6.28	24.60	68.52	25.02
1991	23.30	33.22	7.89	25.64	84.63	23.82
2001	28.68	23.42	9.67	22.56	102.70	21.35
2011	32.93	16.86	11.24	15.99	121.02	17.64

ÄÖÖŸÖ : *१. नांदेड जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन*

२. कृषी आयुक्तालय, पुणे

३. अधीक्षक, भूमी अभिलेख, नांदेड

४. प्रोव्हीजनल पॉप्युलेशन रिझल्ट ऑफ द सेन्सस, २००१.

5. Census 2011, India

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, नांदेड जिल्ह्याची लोकसंख्या ही १९५१ ते २०११ या कालावधीत ३२.९३ एवढी वाढलेली आहे. म्हणजेच वरील कालावधीत ती तिपटीपेक्षाही जास्त झालेली आहे. १९५१ पासून २०११ पर्यंत नांदेड जिल्ह्यातील लोकसंख्या वाढीचा दर भारतापेक्षा व महाराष्ट्रापेक्षा जास्त आहे असे दिसते.

परभणी जिल्हा

सन २०११ च्या जनगणनेनुसार परभणी जिल्ह्याची लोकसंख्या ३१.०३ लाख होती. सन १९५१ ते २०११ या कालावधीतील लोकसंख्या वाढ, वृद्धीदर, ग्रामीण-शहरी लोकसंख्या व स्त्री-पुरुष तक्ता क्र. ३.२ मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता क्र. २.२

परभणी जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्या

(आकडेवारी टक्केवारीत)

¾ÖÂÖ	लोकसंख्या लाखात	दशवार्षिक ¾ÖÖœßü“Öê ¤ü¸ü	ग्रामीण लोकसंख्या लाखात	¿ÖÆü¸üß लोकसंख्या लाखात
1951	9.03 (100.00)	9.40	7.59 (84.5)	1.44 (15.95)
1961	10.72 (100.00)	18.66	9.16 (85.45)	1.56 (14.55)
1971	13.39 (100.00)	24.90	11.11 (82.97)	2.28 (17.03)
1981	16.42 (100.00)	22.67	13.16 (80.15)	3.26 (19.15)
1991	21.17 (100.00)	28.88	16.40 (77.47)	4.77 (22.53)
2001	24.78 (100.00)	17.05	18.39 (74.21)	6.39 (25.79)
2011	31.03 (100.00)	20.19	13.96 (68.97)	8.66 (31.03)

ÄÖÖŸÖ : 1. परभणी जिल्हा, आर्थिक व सामाजिक समालोचन, २००१-०२.

2. महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर, परभणी जिल्हा, १९८०.

टीप : कंसातील आकडे एकूणाशी प्रतिशत प्रमाण दर्शवितात.

तक्ता क्र. ३.२ वरून असे निदर्शनास येते की, सन १९५१ पासून २०११ पर्यंत परभणी जिल्ह्याची लोकसंख्या सतत वाढत गेलेली आहे. १९५१ पासून दशवार्षिक वृद्धी दरही वाढल्याचे दिसून येते. परभणी जिल्ह्याचा विचार करता दशवार्षिक वृद्धी दर धनात्मक दिसून येतो. जो की, १७.०५ आहे. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार एकूण लोकसंख्येच्या १३.९६ प्रतिशत लोक ग्रामीण भागात तर ८.६६ प्रतिशत लोक शहरात वास्तव्य करत असल्याचे दिसून येते. नागरी भागातील लोकसंख्येचे वाढते प्रमाण हा एक आर्थिक विकासाचा निकष मानला जातो.

2.7.9 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील जमीनीचा प्रकार

नांदेड जिल्हा

नांदेड जिल्ह्यातील जमीन सर्वसाधारणपणे काळी, सुपीक व कसदार अशा स्वरुपाची आहे. जिल्ह्यातील सर्व तालुक्यांमध्ये काळी जमीन आहे. या जमिनीत कॅल्शियम, मॅग्नेशिअम व कार्बोनेटचे प्रमाण जास्त आहे. परंतु नायट्रोजन, पोटॅश, फॉस्फेट व ळ्युमस चे प्रमाण कमी आहे. या जमिनीत ओलावा व आर्द्रता टिकवून ठेवण्यासाठी फार मोठी क्षमता असल्यामुळे जिल्ह्यातील कमी पावसाच्या क्षेत्रात अशी जमीन उपयुक्त ठरते. उत्तम प्रतीची काळीची जमीन गोदावरी व तिच्या उपनद्या काठाकाठाने अरुंद पट्ट्यात आढळते. चांगल्या प्रतीची काळीची जमीन मांजरा व मन्याड नदीच्या काठाकाठाने बिलोली तालुक्यामध्ये आढळते.

टेकड्याच्या पायथ्याशी लागून असलेल्या भागात मात्र काळीची जमीन दुर्मिळ असून फारच हलक्या प्रतीची आढळते. खालील तक्त्यामध्ये नांदेड जिल्ह्यातील जमिनीच्या प्रकाराचे वर्गीकरण दर्शविण्यात आले आहे.

तक्ता क्र. २.३

नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील जमिनीच्या प्रकाराचे वर्गीकरण

(संख्या हजार हेक्टरमध्ये)

x•Ö»ÆÖ	³Ö¸üÖ›ü ˆ£ÖôÖ जमीन (डोंगर माथ्यावरील)	मध्यम काळी जमीन सपाटी ¾Ö¸üÖ»Ö	खोल काळी जमीन (खोऱ्यामधील)	एकूण जमीन जमीन
नांदेड	300 (29.04)	556 (53.82)	177 (17.13)	1033 (100.00)
परभणी	442 (35.36)	650 (52.00)	158 (12.64)	1250 (100.00)
औरंगाबाद	562 (34.54)	915 (56.24)	150 (9.22)	1627 (100.00)
2ÖßÛ›	343 (30.71)	676 (60.52)	0.98 (8.77)	1117 (100.00)
उस्मानाबाद	442 (30.21)	887 (60.63)	134 (9.18)	1403 (100.00)
एकूण	2069 (32.18)	3644 (56.76)	717 (11.06)	6430 (100.00)

ÄÖÖŸÖ: 1. *महाराष्ट्र राज्य जमीन सर्व्हे अहवाल १९७२.*

2. *महाराष्ट्र राज्य जमीन सर्व्हे अहवाल १९९१-९२.*

टीप : कंसातील आकडे एकूणशी प्रतिशत प्रमाण दर्शवितात.

तक्ता क्र. ३.३ वरून असे दिसून येते की, महाराष्ट्र राज्य जमीन सर्व्हे १९७२ नुसार नांदेड जिल्ह्यातील एकूण जमीन क्षेत्र १०३३ हजार हेक्टर असून भरड व उथळ जमीन नांदेड जिल्ह्यात ३०० हजार हेक्टर आहे व ती मराठवाड्यातील सर्व जिल्ह्यांपेक्षा तिचे प्रमाण कमी आहे. म्हणजेच २९.०४५ एवढे प्रमाण आहे. मराठवाड्याच्या प्रतिशत प्रमाणापेक्षाही ते कमी आहे. मराठवाड्याचे

प्रतिशत प्रमाण ३२.१८ एवढे आहे, तर सर्वात जास्त प्रमाण परभणी जिल्ह्यात (३५.३६ प्रतिशत) आहे. मध्यम काळी जमीन ही मराठवाड्यातील सरासरी प्रतिशतपेक्षा कमी आहे. ती सरासरी ५६.७६ प्रतिशत एवढी आहे. तर नांदेड जिल्ळयात ५३.८२ प्रतिशत एवढी आहे. सर्वात जास्त प्रमाण बीड जिल्ह्यात (६०.५२ प्रतिशत) आहे. तर सर्वात कमी परभणी जिल्ह्यात (५२.०० प्रतिशत) एवढे आहे. खोल काळी जमीन जास्त प्रमाणात असते. त्या जमिनीत पाणी साठवून ठेवण्याची क्षमता ही अधिक असते. अशा जमिनीत जी पीके घेतली जातात त्याचे दर हेक्टरी उत्पादन ही जास्त येते, असे दिसून येते.

परभणी जिल्हा

परभणी जिल्ह्यात सर्वसाधारणपणे पिकांना पोषक असलेल्या द्रव्यांनी संपन्न अशी काळी जमीन आहे. जिल्ह्यात जमिनीची सुपिकता लक्षात घेता जिल्ह्याच्या भू-भागाचे प्रामुख्याने तीन विभाग पडतात.

1. गोदावरीच्या खोऱ्यात खोल, कसदार आणि सुपीक जमीन.
2. जिल्ह्याच्या मध्यभागातील सेलू, पाथरी, परभणी, पूर्णा, या तालुक्यातील संपूर्ण जमीन व जिंतूर तालुक्यातील काही भागातील जमीन ही मध्यम काळीभोर आहे.
3. उत्तरेकडील डोंगराळ प्रदेशातील व दक्षिणेकडील गंगाखेड व पालम तालुक्यात हलकी व मध्यम प्रतीची जमीन आहे.

परभणी जिल्ह्यातील जमिनीच्या प्रकारानुसार वर्गीकरण पुढील तक्त्यात दर्शविले आहे.

तक्ता क्र. ३.३ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे महाराष्ट्र सर्वे १९९२ नुसार परभणी जिल्ह्यात एकूण जमीन क्षेत्र १२५० हजार हेक्टर होती. त्यापैकी भरड उथळ जमीन ४४२ हजार हेक्टर (३५.३६ प्रतिशत) होती. मराठवाड्यातील इतर जिल्ह्यांपेक्षा परभणी जिल्ह्यातील तिचे प्रमाण जास्त आहे. भरड उथळ प्रकारच्या जमिनीत नत्र व स्फुरद या घटक द्रव्यांचे प्रमाण कमी असून पालाशचे

प्रमाण जास्त आहे. या जमिनीत बाजरी, भुईमुग, ज्वारी, तूर, मटकी यांसारखी पिके घेतली जातात.

परभणी जिल्ह्यातील मध्यम काळया जमिनीचे प्रमाण ६५० हजार हेक्टर (३२.०० प्रतिशत) असून मराठवाड्यातील इतर जिल्ह्यांपेक्षा हे प्रमाण कमी होते. तसेच परभणी जिल्ह्यातील खोल काळी जमीन प्रमाण १५८ हजार हेक्टर (१२.६४ प्रतिशत) असून या जमिनीच्या प्रकाराबाबत परभणी जिल्हा मराठवाड्यात दुसऱ्या स्थानावर आहे. प्रथम स्थानावर नांदेड जिल्हा आहे. अशा प्रकारच्या जमिनीत सेंद्रीय घटक द्रव्ये व नत्राचे प्रमाण कमी तर पालाशचे प्रमाण जास्त असते. या जमिनीत कापूस, ऊस, ज्वारी, मका, गहू, सूर्फफूल, करडई इत्यादी पीके घेतली जातात.

2.7.10 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील धारणक्षेत्र

नांदेड जिल्हा

वर्ष १९९०-९१ च्या कृषी गणनेनुसार नांदेड जिल्ह्यात ३७९५०५ खातेदार असून त्यांनी धारण केलेली जमीन ८०३६०७ हेक्टर एवढी आहे. या खातेदारांपैकी एक हेक्टरपेक्षा कमी जमीन धारण करणारे एकूण १००४८९ खातेदार असून त्याच्याकडे ६१२७५ हेक्टर एवढी जमीन आहे.

तक्ता क्र. २.४

नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील धारणक्षेत्र (हेक्टरमध्ये)

अ.क्र.	जमीन धारण	नांदेड जिल्ह्यातील		परभणी जिल्ह्यातील	
		जमीनधारक (%)	क्षेत्र (%)	जमीनधारक (%)	क्षेत्र (%)
01.	२ हेक्टरपेक्षा कमी	35.04	24.29	23.03	5.68
02.	2 Ÿö 5 ÆŒ™¸¡	31.55	44.56	66.69	63.23
03.	5 Ÿö 10 ÆŒ™¸¡	6.24	19.26	9.18	24.72
04.	१० हेक्टरपेक्षा जास्त	0.66	3.84	1.10	6.37
	एकूण	100.00	100.00	100.00	100.00

ÄööŸö : नांदेड व परभणी जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन, १९९९-२०००.

वरील तक्ता क्र. ३.४ वरून असे दिसून येते की ३ ते १० हेक्टर जमीन धारकांचे प्रमाण ६.२४% असून त्यांनी धारण केलेल्या जमीनीचे एकूण जमिनीशी प्रमाण १९.२६ प्रतिशत एवढे आहे. १० हेक्टरपेक्षा जास्त जमीनधारकांचे प्रमाण ०.६६ प्रतिशत एवढे आहे तर धारण केलेल्या जमीनीचे प्रमाण ३.८४% एवढे आहे. यावरून असे दिसून येते की, जिल्ह्यात अत्यल्प व अलभ्भूधारक यांचे प्रमाण सर्वात जास्त ६१.५२% दिसून येते.

परभणी जिल्हा

१९९०-९१च्या कृषी जनगणनेनुसार जिल्ह्यात एकूण ३९०८५४ जमीनधारक होते. त्यांनी धारण केलेले एकूण क्षेत्र ९,५४,५०७ हेक्टर एवढे होते. परभणी जिल्ह्यातील विहितीखालील क्षेत्राची टक्केवारी तक्ता क्र. ३.४ मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्र. ३.४ वरून असे दिसून येते की, परभणी जिल्ह्यात २ हेक्टरपेक्षा कमी जमीनधारक २३.०३ प्रतिशत होते. तर त्यांचे धारण क्षेत्र ५.६८ प्रतिशत असल्याचे दिसून येते. तसेच २ ते ५ हेक्टर जमीन असलेले जमीन धारक ६६.६९ प्रतिशत असून धारकांनी धारण केलेले क्षेत्र ६३.२३ प्रतिशत इतके होते. ५ ते १० हेक्टर जमीन धारण केलेले जमीनधारक ९.१८ प्रतिशत असून त्यांनी २४.७२ प्रतिशत क्षेत्र धारण केलेले आहे. यावरून स्पष्ट होते की, परभणी जिल्ह्यात लहान व सीमांत शेतकऱ्यांची संख्या २३.०३ प्रतिशत असून त्यापेक्षा धारण क्षेत्र (२ हेक्टरपेक्षा जास्त) असलेल्या शेतकऱ्यांची संख्या ७६.९७ प्रतिशत होती. म्हणजेच परभणी जिल्ह्यात लहान शेतकऱ्यांची संख्या मोठ्या शेतकऱ्यांच्या तुलनेत कमी आहे. तसेच एकूण विहिती खालील क्षेत्रापैकी लहान व सीमांत शेतकऱ्यांच्या वाट्याला आलेले क्षेत्र केवळ ५.६८ प्रतिशत होते.

2.7.11 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील अधिकोष व्यवस्था

नांदेड व परभणी जिल्ह्याची अधिकोष व्यवस्थेचा अभ्यास प्रस्तुत परिच्छेदात घेण्यात †Ö»ÖÖ †ÖÆê.

नांदेड जिल्हा

नांदेड जिल्ह्यातील बँकांची संख्या व शाखांची संख्या ही १९९१ ते २००१ या काळात व्यापारी बँकांच्या शाखांची संख्या ६९ वरून ७३ पर्यंत म्हणजेच १० वर्षात फक्त ४ व्यापारी बँकांच्या शाखा जिल्ह्यात निघालेल्या आहेत. तालुकानिहाय विचार करता नांदेड तालुक्यात सर्वात जास्त शाखा आहेत. १९९१ व २००१ मध्ये अनुक्रमे २७ व ३१ अशा शाखा होत्या.

परभणी जिल्हा

देशाच्या आर्थिक विकासात बँकांची सेवा अतिशय महत्त्वाची असते. आथ्रिक विकासासाठी भांडवलाची निर्मिती बँकांकडून मोठ्या प्रमाणावर होत असते. शेती, उद्योग, सेवा अशा विविध क्षेत्राला पतपुरवठा उपलब्ध करून देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य बँका करीत असतात. परभणी जिल्हा मध्यवर्ती बँक ही सन १९१७ साली स्थापन झाली होती. कृषी क्षेत्रास पतपुरवठा करणारी ती महत्त्वपूर्ण बँक होय. २००५-०६ मध्ये या बँकेच्या ७४ शाखा परभणी जिल्ह्यात कार्यरत होत्या. मार्च २००६ अखेर परभणी जिल्ह्याच्या सहकारी क्षेत्रात १३९ शाखा कार्यरत होत्या. या व्यतिरिक्त ३७ शाखा प्रादेशिक ग्रामीण बँकेच्या आहेत. तसेच राष्ट्रीयीकृत बँकांच्या जिल्ह्यात ३६ शाखा कार्यरत होत्या.

सुरुवातीला महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक या बँकेची परभणी जिल्हा शाखा शेतकऱ्यांना दीर्घकालीन कर्जपुरवठा करीत असे. ऑक्टोबर २००० पासून महाराष्ट्रात या बँका जिल्हा सहकारी कृषी व ग्रामीण बहुउद्देशीय विकास बँक या नावाने कार्यरत झाल्या †ÖÆ×Ö.

परभणी जिल्ह्यामध्ये सन २००१ मध्ये एकूण बँका व त्यांच्या शाखांची संख्या २७५ एवढी होती. त्यापैकी जिल्ह्यात ३२ शाखा नागरी, ७० शाखा अर्धनागरी तर १७३ शाखा ग्रामीण भागात होत्या. त्यापैकी व्यापारी बँकांच्या शाखांची एकूण संख्या ५१ एवढी होती. त्यांच्या ग्रामीण शाखांची संख्या १७ एवढी होती.

2.7.12 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील जलसिंचन

नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील जलसिंचनाबाबतचा आढावा प्रस्तुत परिच्छेदात घेण्यात †Ö»ÖÖ †ÖÆ.

नांदेड जिल्हा

नांदेड जिल्हा तसा नैसर्गिकदृष्ट्या संपन्न जिल्हा आहे. तसेच शेतीचा विकास जलसिंचनाच्या सोयीवर अवलंबून आहे. नांदेड जिल्ह्यात मोठ्या प्रकल्पांपैकी पूर्णा प्रकल्प २० हजार हेक्टर क्षेत्र, मानापर प्रकल्प २३३१० हेक्टर, लोअर गोदावरी, विष्णुपूरी प्रकल्प २८३४० हेक्टर क्षेत्र ओलिताखाली येते. सध्या हा प्रकल्प पाण्याची उपलब्धता नसल्यामुळे बहुतांशी बंद आहे. नांदेड जिल्ह्यात जलसिंचनाच्या सोयीसाठी जे प्रकल्प आहेत ते मनार प्रकल्प वरवंट ता. कंधार, पूर्णा प्रकल्प - येलदरी ता. जिंतूर व सिद्धेश्वर ता. औंढा नागनाथ, लेंडी प्रकल्प गोणेगाव ता. मुखेड, लोअर गोदावरी - असर्जन ता.जि. नांदेड, हे मोठे प्रकल्प आहेत.

तर कुंद्राळा, बाऱ्हाळी ता. मुखेड, करखडखेड प्रकल्प करडखेड ता. देगलूर, कुदाळा प्रकल्प - कुदाळा ता. भोकर, पेठवडज प्रकल्प - पेठवडज ता. कंधार, महालिंगी प्रकल्प - महालिंगी ता. कंधार, लोणी प्रकल्प - लोणी ता. किनवट, नागझरी प्रकल्प - नागझरी ता. किनवट, डोंगरगाव प्रकल्प - डोंगरगाव ता. किनवट, ऊर्ध्वमानार प्रकल्प लिंबोटी ता. कंधार, तहणी प्रकल्प - तळणी ता. बिलोली इ. मध्यम प्रकल्प आहेत. याशिवाय ३१२ लघु बंधाऱ्यांची कामे पूर्ण झालेली आहेत.

नांदेड जिल्हा विशेष उपसा जलसिंचन योजना

गोदावरी (विष्णुपुरी) ही एक मोठी उपसिंचन योजना आहे. ही योजना मा.श्री. शंकररावजी चव्हाण यांच्या प्रयत्नांमुळे नांदेडला मिळालेली आहे. त्यामुळे या प्रकल्पाला शंकररावजी चव्हाणांचे नाव देण्यात आले आहे. आशिया खंडाातील ही सर्वात मोठी उपसा जलसिंचन योजना आहे. ही योजना नांदेड शहराच्या वरच्या बाजूस अंदाजे ८ कि.मी. असर्जन ता.जि. नांदेड येथे असून या

प्रकल्पाखाली एकूण सिंचन क्षेत्र २८३४० हेक्टर त्यापैकी नांदेड ६०९० हेक्टर, कंधार १८१७० हेक्टर व बिलोली ४०८० हेक्टर आहे. हा प्रकल्प जलसिंचनाच्या सर्वसाधारणपणे उभारण्यात येत असलेल्या पद्धतीपेक्षा वेगळ्या पद्धतीने घेण्यात आला आहे. जलाशयातील २३.२५ क्युसेस पाणी अगोदर ५५ मीटर उंचीवर ८५० अश्वशक्तीच्या इलेक्ट्रीकल पंपाद्वारे उपसा करण्यात येऊन मग ते पोलादाच्या मोठ्या आकाराच्या उद्धरण नलीकामधून कुंभापर्यंत पोहचविण्यात येते.

परभणी जिल्हा

शेतीचे भवितव्य हे मान्सूनच्या लहरीपणावर अवलंबून असते. जलसिंचनाच्या सुविधा उपलब्ध असतील तरच शेतीच्या विकासाला चालना मिळू शकते. जलसिंचनाच्या सोयी असल्याखेरीज पिकांचे उत्पादन घेणे ही कठीण जाते. पिकांची लागवड विशिष्ट हवामानकाळातच करणे गरजेचे असते. त्यामुळे हिवाळ्यात तसेच उन्हाळ्यातही पाण्याची गरज भासते. ही गरज भागविण्यासाठीच जलसिंचन सुविधा आवश्यक ठरते.

परभणी जिल्ह्यातील जलसिंचनाचे उगमस्थाने - मार्ग

1. जायकवाडी प्रकल्प

जायकवाडी प्रकल्प हा औरंगाबाद जिल्ह्यातील पैठण येथे गोदावरी नदीवर असून शेतीला पाणी पुरवठा करण्याच्या दृष्टिकोनातून डावा आणि उजवा असे दोन मोठे कालवे काढलेले आहेत. यापैकी डावा कालवा हा परभणी जिल्ह्यातून येत असून त्याद्वारे जिल्ह्यातील ६१६५ हजार हेक्टर क्षेत्राला पाणी पुरवठ्याचा लाभ होत आहे.

2. पूर्णा प्रकल्प

पूर्णा प्रकल्पामध्ये पूर्णा नदीवरील येलदरी आणि सिद्धेश्वर या धरणांचा समावेश होतो. सिद्धेश्वर या प्रकल्पातून १९९८-९९ मध्ये १७११ हेक्टर बारमाही तर ३७९६ हेक्टर हंगामी जमीन ओलिताखाली येत आहे. येलदरी हा बहुउद्देशीय प्रकल्प विद्युत निर्मितीसाठी उपयुक्त ठरला आहे.

तसेच कर्परा (२१५० हे.) आणि मासोळी (२५९० हे.) हे दोन मध्यम प्रकल्पही सिंचनाबाबत महत्त्वाची भूमिका बजावीत आहेत.

3. दुधना प्रकल्प

हा प्रकल्प सेलू तालुक्यातील ब्रह्मवाकडी येथे दुधना नदीवर उभारला जात असून सदरील प्रकल्पामुळे २८६९८ हेक्टर जमीन पाण्याखाली येणार आहे. या प्रकल्पाला १९७८ साली मंजुरी मिळाली. पंचवीस वर्षे होऊन गेली तरी प्रकल्प पूर्ण झालेला नाही.

थोडक्यात परभणी जिल्ह्यातील सिंचनाचे क्षेत्र वाढवायचे असेल तर लोअर दुधना प्रकल्प प्राधान्याने आणि विशेष बाब म्हणून पूर्ण करणे आवश्यक आहे.

2.7.13 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील उद्योगधंदे

प्रस्तुत परिच्छेदात नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील उद्योगधंद्याबाबतचा आढावा संक्षेपाने घेण्यात आला आहे.

नांदेड जिल्हा

नांदेड जिल्ह्यातील मोठ्या उद्योगाच्या संख्येत जरी ४०% वाढ झालेली दिसून येत असली तरी आजारी उद्योगांची संख्या वाढलेली दिसून येते. उदा. जिल्ह्यामध्ये २००१ पर्यंत सहकारी साखर कारखान्यांची संख्या ७ आहे तर त्यापैकी गोदावरी मनार सहकारी साखर कारखाना चालू वर्षी बंद स्थितीत होता. तसेच हा कारखाना बिलोली तालुक्यात असून दुसरा कंधार तालुक्यातील कलंबर येथील कारखानाही चालण्याच्या स्थितीत नाही. फक्त एक कारखाना मांजरी ता. मुखेड येते खाजगी क्षेत्रात आहे. सहकारी क्षेत्रातील अर्धापूर तालुक्यातील भाऊराव चव्हाण सहकारी साखर कारखाना सुव्यवस्थित चालू आहे. नांदेड शहरातील असलेली कापड गिरणी (उस्मानशाही मिल) ही बहुतांशी बंद पडलेली आहे. त्यामुळे मोठे उद्योग बहुतांशी अडचणीत आहेत.

नांदेड जिल्ह्यातील छोट्या उद्योगांची संख्या १९९० ते २००१ पर्यंत १३६४ वरून २१६३

एवढी झालेली आहे. ग्रामीण व घरगुती उद्योगांमध्ये तेल घाणे, चप्पला तयार करणे, सुतार काम, गुळ तयार करणे, कुक्कुट पालन, घरगुती प्रक्रिया उद्योग, खेळणी तयार करणे इ. उद्योगांचा समावेश होतो. मागील अकरा वर्षांत सर्वात जास्त वाढ म्हणजेच घरगुती प्रक्रियाउद्योगात २५८.११% <¾Öœ¡ß ¾ÖÖœ –ÖÖ»Öê»Öß †ÖÆê.

परभणी जिल्हा

परभणी जिल्ह्याची अर्थव्यवस्था ही कृषीप्रधान आहे. जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येच्या ८०.३७ प्रतिशत लोकसंख्या शेती क्षेत्रात गुंतलेली होती. उर्वरीत १९.६३ प्रतिशत लोकसंख्या बिगर शेती क्षेत्रात होती. असे असले तरी जिल्ह्यात सुतगिरण्या, साखर कारखाने, जिनिंग आणि प्रेसिंग मिल्स, तेलगिरण्या इ. कार्यरत आहेत. याचबरोबर गुळ कारखाने, चर्मोद्योग, तेलघाणी इत्यादी लघु आणि कुटीर उद्योगांचेही जाळे आहे. सिमेंटचे पाईप, टाकया आणि इतर सिमेंटच्या वस्तू तयार करण्याचे उद्योगही प्रगतीपथावर आहेत. परभणी जिल्ह्यात महाराष्ट्र राज्य औद्योगिक व वाणिज्य महामंडळाच्या परभणी व गंगाखेड येथे प्रत्येकी एक याप्रमाणे एकूण २ तेलगिरण्या आहेत. सहकारी क्षेत्रात साखर उत्पादन करणारे ३ कारखाने आहेत.

परभणी जिल्ह्यात कृषी मालावर प्रक्रिया करणारे अनेक उद्योग चांगले चालू शकतात. 'मोसिकॉल' सारखा तेलबियांवर प्रक्रिया करणारा उद्योग बंद आहे. जिल्ह्यात असलेली प्रभावती सहकारी सुतगिरणीमध्ये सन २००३-०४ मध्ये १४६४५ सभासद होते. २०१० मध्ये परभणी जिल्ह्यात कापसाचे मुबलक पीक होत आहे, त्यामुळे जिल्ह्यात ३ सुतगिरण्यांची नोंदणी होऊन उभारणीचे काम प्रगतीपथावर आहे. जिंतूर तालुक्यात मैनापुरी येथे फॅफ्को सहकारी खत कारखाना असून तो गेल्या दहा वर्षांपासून बंद आहे.

2.7.14 नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील पीकरचना

प्रस्तुत परिच्छेदात नांदेड व परभणी जिल्ह्यातील पीकरचनेचा आढावा सादर करण्यात †Ö»ÖêÖ †ÖÆê.

नांदेड जिल्हा

नांदेड जिल्ह्याची जमीन सर्वसाधारणपणे काळी, सुपीक व कसदार असून खरीप आणि रब्बी दोन्ही हंगामात पिके घेतली जातात. खरीप हंगामात संकरीत ज्वारी, बाजारी, तूर, मूग, उडीद, कापूस तसेच भुईमूग ही पिके प्रामुख्याने घेतली जातात. बारमाही पिकांमध्ये ऊस व केळीचे पीक घेतले जाते. भाजीपाला आणि फळे ही पीके बारमाही पाण्याची व्यवस्था असल्या ठिकाणी वर्षभर ‘ÖÝÖ»Ö³ •ÖÖÝÖÖÝÖ.

परभणी जिल्हा

कोणत्याही जिल्ह्याती पीकरचनेत तेथील शेतकऱ्यांचे विकासात्मक, व्यापारी किंवा उदरनिर्वाहात्मक दृष्टिकोनाचे प्रतिबिंब पडते. साधारणपणे पीकरचना, जमीनीची प्रत, जलसिंचनाच्या सुविधा, वातावरण, शेतमालाच्या किंमती, बाजारपेठेची उपलब्धता इत्यादी गोष्टींवर अवलंबून असते. जिल्ह्यात प्रामुख्याने खरीप आणि रब्बी अशा दोन हंगामातून पीके घेतली जातात. परभणी जिल्ह्यात ज्वारी, कापूस, डाळी, भात आणि तेलबिया या पिकांबरोबरच ऊस, केळी, हळद या नगदी पिकांचेही उत्पादन घेतले जाते.

2.7.15 नांदेड व परभणी जिल्ह्याचा आर्थिक विकास

प्रस्तुत परिच्छेदात नांदेड व परभणी जिल्ह्यांचा आर्थिक विकासाबाबतचा थोडक्यात आढावा सादर करण्यात आला आहे.

नांदेड जिल्हा

कोणत्याही जिल्ह्याचा आर्थिक विकास हा त्या जिल्ह्यातील उपलब्ध असलेले मनुष्यबळ, खनिज संपत्ती, उद्योगांना आधारभूत संरचना, मानवी विकास इत्यादी घटकांवर अवलंबून असतो.

1. जिल्हा रोजगार व स्वयंरोजगार (सेवा योजना)

नांदेड जिल्ह्यात १९ फेब्रुवारी १९५९ रोजी सेवा योजना कार्यालयाची स्थापना झाली. १ मे १९९७ रोजी रोजगार व स्वयंरोजगार विभागाची स्थापना करण्यात येऊन सेवायोजन कार्यालयाचे जिल्हा रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन केंद्र असे नामकरण करण्यात आले. या मार्फत जास्तीत जास्त उमेदवारांना स्वयंरोजगारास प्रवृत्त करण्यासाठी होतो.

2. ग्रामीण विकास कार्यक्रम

यामध्ये ग्रामीण विकासासाठी विशेष कार्यक्रम, एकात्मिक विकास कार्यक्रम, जवाहर रोजगार योजना, आवर्षण प्रवण क्षेत्र विकास कार्यक्रम आणि रोजगार हमी कार्यक्रम या जिल्हा स्तरीय योजना आहेत.

त्याचबरोबर राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार, ग्रामीण भूमीहीन रोजगार कार्यक्रम, जवाहर रोजगार योजना, जीवनधारा विहीर योजना, स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना, संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना, इंदिरा आवास योजना, डवाक्रा योजना, संजय गांधी स्वावलंबन योजना, संजय गांधी निराधार अनुदान योजना, श्रावण बाळ सेवा योजना, भारतीय विकास लोक कार्यक्रम इत्यादी कार्यक्रम जिल्ह्यात सुरू आहेत.

3. राहणीमान

नांदेड जिल्ह्यातील घरांची बांधणी पारंपरिक पद्धतीची असून जिल्ह्यात धाब्याची, शहाबादी फरशीची छप्पर असलेली घरे आहेत. शहरातील घर बांधणी आधुनिक पद्धतीची तर ग्रामीण भागात आधुनिक व पारंपरिक पद्धतीची आहे.

4. मानव विकास निर्देशांक

१. जिल्ह्याचे दरडोई उत्पन्न (१९९८-९९) स्थिर किंमती १९९३-९४ २. जिल्हा साक्षरता दर (२/३ भार देऊन), ३. विद्यार्थ्यांची शाळेत जाण्याची सरासरी वर्षे (१/३ भार देऊन), जिल्ह्याचा दर हजारी अर्भक मृत्यू दर (सरासरी आयुर्मानाऐवजी) या निकषांचा वापर करून नांदेड जिल्ह्याचा मानव विकास निर्देशांक ०.३७ येतो, तर राज्याचा मानव विकास निर्देशांक ०.५८ आहे. राज्याच्या सरासरीच्या मानाने जिल्हा निर्देशांक बराच कमी आहे.

परभणी जिल्हा

1. सेवा योजना

सुशिक्षित बेरोजगारांना स्वयंरोजगार उपलब्ध करण्यास सहाय्य करण्यास व उत्तेजन देणे हा शासनाच्या बीजभांडवल सहाय्य योजनेचा उद्देश आहे. आजपर्यंत ही योजना प्रादेशिक विकास महामंडळापर्यंत कार्यान्वित होती. परंतु शासनाने ही योजना १ एप्रिल १९७९ पासून जिल्हा उद्योग केंद्राकडे सोपविली. यासाठी परभणी जिल्ह्यात एक पत व्यवस्थापक (Credit Superviser) नेमण्यात आला.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. के. सागर, अस्सा हा महाराष्ट्र, के. सागर पब्लिकेशन, पुणे, १९९७, पृ. १५.
2. सवदी ए. बी., द मेगा स्टेट महाराष्ट्र, निराली प्रकाशन, पुणे, २००३, पृ. ११, १२.
3. महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर परभणी जिल्हा, १९८८, पृ. १.
4. यशोगाथा, महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद, जिल्हा शाखा परभणी, मार्च १९९८, पृ. 18.
5. महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर परभणी जिल्हा, १९८८, पृ. ३.
6. सावळे पी. (संपा), आपला परभणी जिल्हा, पृ. ५.
7. परभणी जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, २००३-०४, पृ. १.
8. परभणी जिल्हा वार्षिक ऋण योजना, २०००-०१.
9. जिल्हा रोजगार व स्वयंरोजगार मार्गदर्शन कार्यालय, नांदेड यांच्याकडील माहितीच्या †ö-öö¸¡.
10. मानव विकास अहवाल, महाराष्ट्र २००२, महाराष्ट्र शासन, पृ. ११७.
11. परभणी जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, पृ. १३, १४.
12. भारती दिपक, लोकसंख्या अध्ययन, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
13. पाटील व्ही. जे., ढाके एम.व्ही., माटेवाल, लोकसंख्या भूगोल, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव.
14. झामरे जी. एम., भारतीय अर्थव्यवस्था विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र, पिंपळापूरे पब्लिकेशन्स, नागपूर.
15. देव झामरे, भारतीय अर्थशास्त्र, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, २००१, पृ. १९७, १९८.
16. परभणी जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, २००५-०६ पृ. १९, २०.
17. कित्ता, पृ. २६, २७.
18. जीवन शिक्षण फेब्रुवारी २००२, पृ. १७.

19. महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर परभणी जिल्हा, १९८८, पृ. १७७-१७८.

20. परभणी जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, २०००-२००६ पृ. १०, ११, १६, १७.

21. परभणी जिल्हा वार्षिक ऋण योजना, २०००-०१.

22. गॅझेटिअर नांदेड जिल्हा, पृ. ११.

23. महाराष्ट्र राज्य २००१-२०२१ रस्ते विकास योजना, नांदेड जिल्हा, सार्वजनिक बांधकाम मंडळ, नांदेड मधून.

24. नांदेड जिल्हा गॅझेटिअर, २०११, पृ. ६७१.

25. कित्ता, पृ. ६८३.

26. कित्ता, पृ. ६८३.

♦♦♦